

Deelprojecten Tussenfase Mens en Maatschappij juni 2020

Inhoud

Inleiding.....	2
1. Vakinhoudelijk laden van de bouwstenen M&M.....	3
Introductie.....	3
Matrix.....	4
'Vakinhoudelijk laden': Concepten / begrippen / onderwerpen bij de verschillende bouwstenen van de Grote Opdrachten 3 tm 7 M&M.....	5
2. Denk- en werkwijzen.....	7
Introductie.....	7
2.1 Denk- en werkwijzen.....	8
Analyse.....	8
Werkwijzen.....	10
2.2 Denk-, Werk en Handelwijzen BU en MM: convergentie en eigenheid.....	10
2.3 Denk- en werkwijzen in een nieuw kader?.....	13
2.4 Verdere stappen?.....	14
3. Verkenning relatie M&M en Burgerschap.....	16
Introductie.....	16
Thema's waar het om draait in de verkenning relatie M&M – BU.....	17
Positionering M&M en BU.....	17
Houdingen of attitudes in het curriculum.....	18
Vaardigheden in M&M en BU.....	19
Mondiale thema's.....	20
Sectoren, leerlingen, leraren en vervolgonderwijs.....	21
Bijlage 1 M&M GO 3 t/m 7.....	23
Bijlage 2 Denk- en Werkwijzen Mens en Maatschappij.....	24
Bijlage 3 Denk- en handelwijzen Burgerschap.....	26

Inleiding

In oktober 2019 hebben de ontwikkelteams van curriculum.nu hun voorstellen tot herziening van de leerdoelen van het funderend onderwijs aan de Minister voor onderwijs aangeboden. Deze voorstellen dienen als input voor vólgend traject om kerndoelen en mogelijk ook eindtermen zullen worden ontwikkeld voor po en vo, dat in november 2020 van start zal gaan.

In de toelichting op haar product geeft ontwikkelteam Mens en Maatschappij zelf al aan, dat dat wat haar betreft een komma is, geen punt. Op weg naar volgende stappen is nadere doordenking nodig van in ieder geval een drietal zaken, te weten:

1. de referentiekaders voor ruimte en tijd (Grote Opdrachten 1 & 2);
2. enkele van de uitgewerkte 'denk- en werkwijzen';
3. de (mogelijke) relatie van M&M tot het belendende leergebied Burgerschap (hierna BU).

In gesprek over het product en haar implicaties, spraken enkele vakverenigingen daarnaast de wens uit om:

4. een duidelijker beeld te krijgen van wat de Grote Opdrachten (hierna GO) voor de afzonderlijke vakken in de onderbouw vo kunnen betekenen.

Rond kwestie 1 – de referentiekaders – zijn inmiddels twee werkgroepen met vertegenwoordigers van KNAG en VGN een afzonderlijk traject gestart, dat zal doorlopen tot in de tweede ontwikkelfase (kerndoelen po en vo). Over hun beraadslagingen kan nu nog niet, maar zal mogelijk in september in kleine kringen worden gerapporteerd.

Over de vragen 2 t/m 4 hebben we de afgelopen weken intern en extern een aantal analyses gedaan. Die leveren in deze fase van ons onderzoek nog geen kant-en-klare ontwikkellijnen, laat staan beslissingen op. Daarvoor is het geheel van te maken keuzes niet alleen te veel afhankelijk elkaar, maar vooral ook van processen die rondom de gehele curriculumontwikkeling gaande zijn, en waar nog (politieke) beslissingen over genomen moeten worden.

In de bladzijden hieronder nemen we jullie daarom graag mee in onze analyse tot dusverre, en delen we de vragen en dilemma's die we daarbij tegen komen. In de sessie van 30 juni aanstaande gaan we graag op een aantal daarvan dieper in. Jullie inzichten, overwegingen en zorgen, en ook die van andere belanghebbenden, nemen we mee in aanloop naar volgende processen. Begin september 2020 komen we er op terug, en maken jullie deelgenoot van de stappen die we dan hebben gezet, en denken nog te moeten zetten.

Jullie alvast hartelijk dankend voor jullie inzicht en inzet,

Kernteam M&M @ SLO

1. Vakinhoudelijk laden van de bouwstenen M&M

Introductie

Het ontwikkelteam heeft 12 Grote Opdrachten met in totaal 24 bouwstenen opgeleverd voor het gehele M&M leergebied. De M&M-vakverenigingen hebben aangegeven dat zij meer zicht willen krijgen op hoe deze M&M- Grote Opdrachten en bouwstenen herkenbaar ingevuld kunnen worden voor de afzonderlijke M&M vakken.

Het gaat om een voorbeeldmatige uitwerking van de belangrijkste inhoud (concepten, begrippen) bij de bouwstenen van GO 3 tot en met 7, voor de verschillende M&M vakken in het voortgezet onderwijs. Doel is met name vo-docenten hun eigen vak voldoende te laten herkennen in de bouwstenen en tevens voldoende inhoudelijke herkenbaarheid te bieden voor scholen die kiezen om te werken vanuit het leergebied.

Er is bewust gekozen voor de invulling van de bouwstenen en GO 3 tot en met 7.

De referentiekaders (GO 1 en 2) worden in een apart deelproject nader ingevuld. Dat geldt ook voor de denkwijzen en werkwijzen (GO 9 en 10). De vraagstukken (GO 8) zijn van een wat andere inhoudelijke orde dan de GO 3 tot en met 7: de inhoud van de andere GO kunnen hier nodig zijn om de vraagstukken te behandelen.

De invulling vindt plaats voor de onderbouw vo. Reden hiervoor is dat in het vo de afzonderlijke M&M vakken het meest herkenbaar zijn. In het po is deze vakkenscheiding in de praktijk veel minder aan de orde en zijn er meer manieren waarop de inhoud in de vorm van al of niet geclusterde vakken aangeboden worden.

Bij de selectie van concepten, begrippen en onderwerpen zijn we uitgegaan van de volgende principes en criteria:

- De selectie vindt plaats o.b.v. het eindproduct van het ontwikkelteam. Daarbij is gekeken naar de inleidende teksten bij de bouwstenen en de opsomming van kennis en vaardigheden (puntsgewijs). Daarnaast zijn er begrippen/onderwerpen geselecteerd die wellicht niet letterlijk genoemd zijn, maar wel op natuurlijke wijze vallen onder de bullets of daarvan afgeleid zijn.
- Het doel is niet om te komen tot een uitputtende lijst van begrippen. Dit is ook niet gewenst uit oogpunt van (het tegengaan van) overladenheid. De gekozen begrippen/onderwerpen hebben een bepaald abstractieniveau en zijn dus niet al te concreet en/of specifiek.
- Het betreft begrippen met een 'verklarende kracht' voor meer dan één van de M&M vakken. Ze zijn dan ook bij voorkeur niet (louter) vakspecifiek. Dit is ook in lijn met het door het ontwikkelteam gehanteerde criterium voor de selectie van Grote Opdrachten en bouwstenen.

Deze zouden herkenbaar moeten zijn en ingevuld moeten kunnen worden voor meerdere M&M vakken.

- Richtpunt is het niveau van de onderbouw vo; in enkele gevallen kunnen het ook begrippen/onderwerpen zijn voor de bovenbouw (en daarmee ontstaat enig zicht op een doorlopende leerlijn). Begrippen moeten voor alle niveaus vo bruikbaar zijn, dus ook voor vmbo.
- We beschrijven voor alle M&M vakken inhoud, ook al maken filosofie en maatschappijleer (en varianten) formeel geen deel uit van de onderbouw vo. De betreffende begrippen zijn indicatief en vaker aan de bovenbouw ontleend en daar herkenbaar.

De concepten en begrippen zijn niet nader beschreven of uitgewerkt. De uiteindelijke invulling ervan is in principe aan de scholen en vakdocenten. Ook leerboekauteurs zullen er een invulling en eigen 'kleuring' aan geven.

Het overzicht heeft geen status maar kan helpen bij het formuleren van de kerndoelen.

Matrix

Per bouwsteen zijn per vak concepten, begrippen en onderwerpen op een bepaald, hoger abstractieniveau opgenomen. Deze zijn genoemd in het rapport van het ontwikkelteam M&M. In rood zijn er begrippen aan toegevoegd die als vanzelfsprekend ook in het betreffende vak aan de orde kunnen komen (maar niet letterlijk in het rapport staan). Dit kunnen ook begrippen zijn die van belang zijn voor de behandeling van de vier vraagstukken (GO 8).

'Vakinhoudelijk laden': Concepten / begrippen / onderwerpen bij de verschillende bouwstenen van de Grote Opdrachten 3 tm 7

M&M

GO en bouwsteen	Geschiedenis	Economie	Aardrijkskunde	Maatschappijleer	Filosofie
3.1 keuzegedrag	primaire behoeften secundaire behoeften bestaansmiddelen schaarste consumptie	primaire behoeften secundaire behoeften risico ruil inkomen schaarste consumptie	welvaartsverdeling bevolkingskenmerken verzorgingsgebied schaarste	overheid welvaartsverdeling	wil rede behoefte maat nut
3.2 productie en organisatie	handel en ambacht industriële revolutie infrastructuur landbouw(revolutie) productie slavernij specialisatie technologie	productie en productiewijze handel specialisatie en samenwerking concurrentie overheid en belastingen ondernemen (MVO) inkomensverschillen hernieuwbare en niet-hernieuwbare hulpbronnen	globalisering arbeidsverdeling productie schaalvergroting infrastructuur locatiekeuze milieu natuurlijke hulpbronnen	arbeid inkomensverschillen overheid wetgeving	rechtvaardigheid
4.1 welzijn	emancipatie gezondheid sociale verhoudingen zorg verzorgingsstaat	gezondheid sociale voorzieningen welzijn	Leefomgeving / leefbaarheid sociale verhoudingen/ arm en rijk welzijn veiligheid	zorg verzorgingsstaat sociale cohesie sociale verhoudingen	geluk gezondheid levenskunst zorg; zorgethiek
5.1 waarden	waarden politieke ideeën ideologieën godsdienst / levensbeschouwing burgerschap	rechtvaardigheid verantwoordelijkheid vrijheid burgerschap moraal betrouwbaarheid	samenleving vrijheid (toegang tot...) (wereld)burgerschap	waarden en normen rechtvaardigheid solidariteit vrijheid gelijkheid ideologieën politieke stromingen	deugden waarden nut politieke ideeën ideologieën godsdienst / levensbeschouwing

GO en bouwsteen	Geschiedenis	Economie	Aardrijkskunde	Maatschappijleer	Filosofie
				idealen burgerschap	
6.1 mensbeeld en identiteit	diversiteit identiteit migratie sociale groep	beroepsidentiteit rationaliteit autarkie	regioidentiteit inwoner taal/dialect etniciteit	identiteit diversiteit individualisering maatschappelijke positie status	mensbeeld identiteit pluralisme relativisme
6.2 cultuur	beschaving cultuur erfgoed godsdienst/ levensbeschouwing kunst	cultuur arbeidsethos	cultuurgebied urbansatie ruraal-urbaan	cultuur cultuurdragers dominante/sub- /tegen- culturen pluriforme samenleving	zingeving cultuur kunst schoonheid
7.1 macht en gezag	bestuur burger / onderdaan geweld grondwet; wetgeving kolonie macht politiek staat; staatsinrichting	overheid macht instituties arbeidsrelaties recht belangengroepen	grens land (staat) staatsinrichting kolonie hoofdstad centrum (elite)- periferie	macht en gezag politiek bestuur rechtsstaat grondrechten rechten en plichten staat; staatsinrichting	geweld macht politiek
7.2 samenwerking en conflict	grens oorlog & vrede samenwerking	internationale samenwerking belangen (on)zekerheid	bestuurslagen internationale samenwerking ruimtelijke ordening	conflict internationale samenwerking	solidariteit

Toelichting:

In **zwart** staan de concepten / begrippen / onderwerpen die genoemd zijn bij de Grote Opdrachten en bouwstenen (bron: document ontwikkelteam M&M)

In **rood** staan de begrippen, etc. die op een vanzelfsprekende wijze ook in het betreffende vak aan de orde kunnen komen.

2. Denk- en werkwijzen

Introductie

Een derde onderdeel van het product MM dat in deze tussenfase nader is geanalyseerd zijn de zogenoemde denk- en werkwijzen. Het OT schreef in haar toelichtingsdocument (oktober 2019) dat deze leergebied-brede vaardigheden in deze tussenfase ‘*vakspecifiek in een doorlopende leerlijn*’ zouden moeten worden doorontwikkeld. Dat suggereert dat in ieder geval sommige van die denk- en werkwijzen (nog) niet herkenbaar of bruikbaar genoeg zijn in de context van zgn. mono-vakken – hetgeen we in deze fase in een eerste stap nader hebben verkend (2.1).

De aanbeveling van het OT suggereert óók, dat de gehele set aan denk- en werkwijzen MM beschikbaar zal zijn voor een eventuele vervolgfase richting kerndoelen. Ook dat is onderwerp geweest van analyse en discussie. Daarbij (b)leek de mogelijke en daadwerkelijke relatie(s) van MM tot Burgerschap een factor van belang. Daarom hebben we in een tweede stap gezocht naar grenzen tussen en mogelijke verbindingen met de denk- en werkwijzen, zoals ook het OT Burgerschap die voor haar verwante leergebied heeft geformuleerd (2.2)

Ook voor de precieze afbakening en operationalisering van de denk- en werkwijzen is het ‘hele plaatje’ van leergebied én kerncurriculum van belang. Voor het leergebied geldt, dat het geheel aan aanbevelingen in de ‘tussenfase’, inclusief de nog te ontwikkelen referentiekaders, op elkaar zullen ingrijpen. Voor wat het gehele curriculum betreft is, buiten deze ‘tussenfase’ om, een poging gedaan om het geheel aan denk- en werkwijzen dat *overall* geformuleerd is, systematisch te herordenen en ook in te dikken (2.3.) Het voert in dit verband te ver om daar diep om in te gaan, maar onderstreept eens te meer, hoe sterk alles met elkaar verbonden is.

Bij elke stap doen we een aantal procesvoorstellen. Aan het einde vatten we die samen: hoe kunnen we de denk- en werkwijzen in aanloop naar het vervolgtraject doorontwikkelen, opdat ze maximaal werkzaam en hanteerbaar zijn voor leerlingen en docenten? Daarmee levert deze tussenfase (nu nog) niet de eerder aangekondigde concretisering op. Behalve met de eerder genoemde complexiteit hangt dat ook samen met de krappe spanne tijds. Wel geven ze input om in de komende tijd – in overleg met jullie als partners – heldere lijnen uit te zetten voor een verdere ontwikkeling van algemene, vakoverstijgende en meer vakspecifieke vaardigheden ten behoeve van de nieuwe kerndoelen MM, in samenhang met het geheel van het te ontwikkelen curriculum voor het funderende onderwijs.

2.1 Denk- en werkwijzen

Analyse

Het OT MM heeft zeven leergebied-specifieke denkwijzen geformuleerd. Zij definieert die als *'de belangrijkste manieren van kijken en denken waarmee leerlingen het gereedschap krijgen om de werkelijkheid te leren begrijpen en duiden en die, ongeacht het schoolvak, in bijna iedere context toegepast kunnen worden.'*

Drie van deze zeven denkwijzen hebben een zeggingskracht die boven het leergebied uitstijgt. Binnen het leergebied en binnen de vakken die daarvan deel uitmaken spelen ze aantoonbaar een rol en in het product MM zijn ze (daardoor)ook nu al herkenbaar en in een inzichtelijke leerlijn uitgewerkt. Het betreft (denken in) **overeenkomst en verschil, continuïteit en verandering** en tenslotte denken in (of over) **oorzaken en gevolgen**

procesvoorstel: vakoverstijgend doorontwikkelen, desgewenst met voorbeelduitwerkingen voor toepassing in de verschillende mono-vakken. Daarbij helpt het docenten en leerlingen mogelijk om ook op het niveau van het leergebied expliciet te zijn over soorten van oorzakelijkheid (natuurwetmatig versus in sociaal verband, dan wel alleen binnen een gegeven model)

Van belang voor het leergebied als leergebied, voor het denken in en over sommige van haar vakken en bovenal voor leerlingen is het **denken in perspectieven**. Bedoeld is hier het (leren) onderzoeken van maatschappelijke verschijnselen vanuit verschillende *disciplinaire* perspectieven of invalshoeken, dus onder een economisch, sociaal, politiek, cultureel (enz.) oogmerk. Dat is, als gezegd, relevant in situaties waarin het leergebied als leergebied of op een andere manier in samenhang wordt aangeboden. Maar ook binnen vakken is dat nu al een meer of minder ontwikkelde praktijk bij aardrijkskunde, geschiedenis, maatschappijleer en filosofie.

Mede door de ambiguïteit van het woord 'perspectief' kan hier niettemin spraakverwarring ontstaan. Docenten geschiedenis denken bij 'perspectief' immers al snel aan het perspectief dat personen of groepen vanuit hun overtuiging, ervaring of belang op iets kunnen hebben ('standplaatsgebondenheid' (GS), ook: 'referentiekader' (MIJ)). Deze soort van (multi)perspectiviteit wordt echter vooral aangeroerd door de verwante vaardigheid van het denken in **de ander en jezelf**. In de beschrijving en uitwerking van die vaardigheid in de bouwstenen is niet in alle gevallen helder of het hier om een empathische en/of sociale vaardigheid of (ook) om een cognitieve vaardigheid gaat. In de doelbeschrijvingen lijken 'perspectieven' en 'ander en jezelf' ook enigszins door elkaar te lopen.

Procesvoorstellen:

- a) denkwijze perspectieven (als *disciplinaire* perspectieven) doorontwikkelen als zowel leergebiedoverstijgende als (meta-)vakspecifieke vaardigheid. Noodzakelijk lijkt een nadere bepaling van de soort en het aantal perspectieven per schooltype en bouw – bij voorkeur in samenhang met de referentiekaders ruimte en tijd
- b) De precieze aard van ‘ander en jezelf’ nader bepalen/scherper afbakenen. Dat kan mogelijk ook (versterkt) plaatsvinden in afstemming met Burgerschap (zie 2.2) dan wel met de zgn. verbindende vaardigheden (2.3).
- c) Dan wel: de twee denkwijzen samennemen en doorontwikkelen als het geheel aan verschillende perspectieven dat op een kwestie of verschijnsel mogelijk is (disciplinair, persoonlijk, en alles daar tussenin)

Nieuw, in ieder geval in de naamgeving en de context, zijn de denkwijzen ‘denken in **actoren en structuren**’ en ‘denken in **betekenis**’.

In het eerste geval gaat het om een denken over / een beseffen dat handelen van individuen, organisaties en systemen zowel mogelijk wordt gemaakt als begrensd is door het handelen van ándere individuen, organisaties en structuren. In de uitwerking zoals die nu bij MM voorligt, lijkt de denkwijze veeleer een extra kenniscomponent toe te voegen dan dat het een vaardigheid operationaliseert. Ook als dat mogelijk aangescherpt en verhelderd kan worden, lijkt het beoogde denken in het po en mogelijk ook in de onderbouw vo niet eenvoudig te stimuleren of te oefenen: met het gekozen vocabulaire vraagt het mogelijk veel kennis en inzicht om relevante vragen aan stof te (laten) stellen.

De denkwijze over betekenis lijkt een meer filosofische (‘socratische’), in zekere zin ook levensbeschouwelijke benadering van maatschappelijke verschijnselen te introduceren (zin- en betekenisgeving). Die is waardevol en mogelijk ook onderscheidend genoeg om in het vervolg door te ontwikkelen. Het OT schrijft erover in de toelichting op het leergebied *“Mensen en maatschappijen kennen betekenissen toe aan situaties, gebeurtenissen en ontwikkelingen. Levensbeschouwing, cultuur en gedeelde- of persoonlijke ervaringen beïnvloeden de manier waarop we naar situaties kijken en betekenis geven. We vinden het belangrijk dat leerlingen leren hoe betekenisgeving de blik van mensen kleurt.”* In de voorliggende uitwerking is de bouwstenen is mogelijk nog te weinig concreet gemaakt wat dit soort denken precies behelst (en wat niet) en wat dat in de context van alle afzonderlijke vakken kan betekenen. In de doelformuleringen lijkt bovendien sprake van sterke interferentie met ‘de ander en jezelf’.

Procesvoorstel:

Beide ‘nieuwe’ denkwijzen overleg met ‘het veld’, al dan niet samen met andere leergebieden verder verkennen en versterken (zie ook 2.2).

Werkwijzen

Naast zeven denkwijzen heeft het OT MM ook een drietal werkwijzen geformuleerd. Dat zijn, in de definitie van het OT *'de voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten'*, te weten informatie verwerven en verwerken, onderzoeken en tenslotte waarderen, argumenteren en redeneren.

Nadere analyse van deze drie werkwijzen leert dat zij, in ieder geval op de wijze waarop ze nu zijn opgeschreven, vooral combinaties of ook toepassingen zijn geworden van verschillende algemene en leergebiedspecifieke denkvaardigheden en procedures. Mede daardoor zijn ze ook minder kenmerkend wel dan gesteld: varianten van de gestelde doelen komen in verschillende andere leergebieden als vaardigheden (Mens en Natuur, Kunst en Cultuur) en ook als keninhouden terug (Nederlands, Digitale Geletterdheid). Door de mate van abstractie waarin ze vorm hebben gekregen, lijkt ook niet op één oogopslag duidelijk, waar hele vakspecifieke operaties (kaartlezen, het gebruik van grafieken en tabellen, het interpreteren van bronnen) een plek kan krijgen.

Procesvoorstellen

- a) De werkwijzen als werkwijzen op een hoger aggregatieniveau curriculumbreed (laten) uitwerken en in een later stadium leergebied- én vakspecifiek (laten) 'inkleuren'. Dus: onderzoeken als een algemene, procedurele vaardigheid, onderzoeken in de context van alpha- en gammavakken, onderzoeken in de context van vak x
- b) Van een aantal vaardigheden die vakspecifiek zijn of lijken – zoals bijvoorbeeld kaartvaardigheid (ak), het lezen en interpreteren van grafieken en tabellen (ak, ec, mij), het interpreteren en wegen van bronnen (gs en ec) – nader te bepalen of het wenselijk is om die leergebiedbreed dan wel alleen vakspecifiek te operationaliseren. In het laatste geval is het een open vraag of dat op een landelijk niveau – prescriptief - moet gebeuren, of dat dat het domein is van de beroepsgroep

2.2 Denk-, Werk en Handelwijzen BU en MM: convergentie en eigenheid

In het traject curriculum.nu is ervoor gekozen een leerplanvoorstel voor Burgerschap apart te doen ontwikkelen. Daar waren en zijn goede redenen voor, maar heeft er wel toe geleid dat er een ánder product met een eigen rationale en een eigen idioom náást dat van MM en de andere leergebieden staat. Tegelijk leunt BU ook als eigenstandig curriculum heel sterk op inhouden die (ook) in andere leergebieden worden genoemd – en moet zij dat ook doen (zie hierna, hoofdstuk 3)

Ook het OT BU heeft ervoor gekozen om, uitgaande van een viertal zogenoemde Brede Vaardigheden, een set van negen 'Denk- en Handelwijzen' voor het leergebied te formuleren. Deze zijn, anders dan bij MM, gericht gebruikt bij het formuleren van de leerdoelen BU per bouwsteen en per bouw. Hoewel ze daarmee in zekere zin 'overbodig' zijn geworden zijn ze ook, op een net iets andere manier dan MM, afzonderlijk beschikbaar gesteld als vaardigheden die zowel binnen als buiten het leergebied van waarde kunnen zijn voor leerlingen en docenten.

Voor een deel lijken de 'Denk- en Handelwijzen' van BU uitdrukking te geven aan wat binnen de ontwikkelde kaders specifiek des Burgerschaps is: gelijkwaardige **communicatie**, geweldloze **conflicthantering**, vergroten van het **handelingsperspectief**. Voor een (flink) ander deel zijn die vaardigheden sterk gelijkend op of in ieder geval familieverwant met de vaardigheden die (onder andere) MM benoemd heeft. In de context van BU gaat het hier om de vaardigheden **onderzoeken**, **kritisch denken**, **affectieve en cognitieve empathie** en **ethisch redeneren en moreel oordelen en handelen**.

Uitgelijnd in een schema zou je de vaardigheden van de beide leergebieden als volgt kunnen ordenen:

	Mens en Maatschappij	Burgerschap
Divergent	continuïteit en verandering overeenkomst en verschil oorzaken en gevolgen	
Convergent 1)	actoren en structuren	handelingsperspectief
Convergent 2)	ander en jezelf perspectieven [betekenis]	affectieve empathie cognitieve empathie
Convergent	onderzoek informatie verwerven en verwerken	onderzoeken kritisch denken
Convergent 3)	[betekenis] waarderen, redeneren en oordelen	ethisch redeneren moreel oordelen en handelen
Divergent		communicatie, overleg en conflicthantering

AD 1. Het OT BU stelt als doel voor het handelingsperspectief: *‘Leerlingen verkennen en vergroten hun handelingsperspectief - waar mogelijk ook dat van anderen. Zij leren daarbij de spanning tussen actoren en structuren en de rol van macht te analyseren.’* Die doelstelling sluit de bedoeling van ‘actoren en structuren’ (MM) letterlijk in, en geeft er een participerende draai aan. In de uitwerking van BU begint de leerlijn bij zelfsturing, samenwerking en regelgeleid handelen en eindigt zij bij politieke / maatschappelijke participatie. Onder de voorwaarde dat de relevante actoren en structuren als inhouden in het leergebied / bij de vakken overeind blijven staan (individu, Gemeente, bedrijfsleven, EU, enz.), lijkt een ‘herverkaveling’ niet van zin ontbloot.

Procesvoorstel: in nauw overleg tussen leergebieden MM en BU doorontwikkelen als een kritische burgerschapsvaardigheid die in de context van MM-inhouden en (mondiale) vraagstukken zinvol geoefend kan worden en de burgerschapsopdracht in de context van MM mede kan borgen.

AD 2. Hoewel er aanmerkelijke verschillen zijn in formulering, ‘raken’ de denkwijzen ‘perspectieven’ en ‘ander en jezelf’ van MM sterk aan wat bij burgerschap als affectieve en cognitieve empathie is ontwikkeld. Met de huidige doelformuleringen geldt dat in mindere mate ook voor ‘betekenis’ (MM). Over het gebruik en de betekenis van ‘empathie’ en haar status of haalbaarheid als onderwijsdoel is discussie mogelijk. Interessant en relevant is hier de opbouw die er bij BU in de vaardigheden én in de bouwstenen is gemaakt: affectieve empathie (invoelend vermogen) is voorwaardelijk voor de (hogere orde) cognitieve empathie (als inlevingsvermogen). Het herkennen en benoemen van de eigen emoties gaat daar weer aan vooraf en is (bemiddeld door die empathie) tegelijk een opstap naar ethisch redeneren en moreel oordelen en handelen.

Procesvoorstel: doelen, opbouw en zo mogelijk ook vocabulaire van de twee plus twee vaardigheden duidelijk naar elkaar toeschrijven met oog voor actuele en potentiële werkzaamheid in de betrokken leergebieden en vakken (zie 2.1)

AD 3. Hoewel de handelingswerkwoorden ‘waarderen’ en ‘oordelen’ een meer algemene betekenis hebben, lijkt de werkwijze die daar bij MM (o.a.) over gaat in ieder geval familieverbant met het ethische redeneren en het morele oordelen en handelen bij BU. Dat geldt – afhankelijk van de te kiezen ontwikkelrichting – mogelijk ook voor de denkwijze rond ‘betekenis’.

Het ‘redeneren’ in de oorspronkelijke werkwijze MM lijkt daarentegen enerzijds een algemene vaardigheid, die (ook) buiten en boven de leergebieden ontwikkeld wordt (m.n. Nederlands en Rekenen/Wiskunde). Anderzijds lijkt zij vooral te vragen om een nadere vakspecifieke operationalisering (van historisch, filosofisch, economisch (enz.) redeneren). Het is een open vraag of die laatste op het niveau van het landelijk curriculum moeten worden beschreven, en zo ja, door wie en voor welke ‘bouwen’.

Procesvoorstel: zie hierboven; doelen, opbouw en zo mogelijk ook vocabulaire van de twee / drie plus twee vaardigheden duidelijk naar elkaar toeschrijven met oog voor actuele en potentiële werkzaamheid in de betrokken leergebieden en vakken (zie hierboven)

Ter overweging: ethisch/morele domein betrekken in disciplinaire perspectieven (denken in perspectieven) om de samenhang tussen BU en MM te versterken en de Burgerschapsopdracht aan MM te borgen.

Ter discussie: als vakspecifiek (economisch, geografisch, historisch, enz.) redeneren als *doel* wordt geformuleerd, is de *nadere uitwerking van dat denken als vaardigheid* dan een zaak van het landelijke curriculum, of een zaak van ‘het veld’? Wat zijn de voor- en nadelen van elk van beide opties?

2.3 Denk- en werkwijzen in een nieuw kader?

Ook buiten deze ‘tussenfase’ om zijn er mensen binnen SLO bezig met het analyseren, herordenen en verbinden van verschillende denk, en werk- en handelwijzen die alle leergebieden in het vorige ontwikkelproces geformuleerd hebben. Zij vergelijken de 45 verschillende denk-, werk en handelwijzen met elkaar, hergroeperen ze en proberen ze op een hoger niveau van aggregatie meer omvattend te definiëren. Een en ander zal mogelijk resulteren in een nieuw voorstel voor een overkoepelende set aan ‘verbindende vaardigheden’ die de samenhang van het curriculum en het leren moet versterken.

Over de mogelijke uitkomsten van dit proces kan nu nog niet in extenso worden gerapporteerd.

Belangrijk is hier evengoed dat het eventuele nieuwe overkoepelende model

- a) Hoofdzakelijk inductief is opgebouwd, dat wil zeggen, vanuit de denk- en werkwijzen zoals die door de verschillende OT's zijn ontwikkeld
- b) Gelijksortige / verwante vaardigheden daarbij enerzijds zo veel mogelijk clustert en ‘indikt’, en (mede daardoor) anderzijds
- c) Ruimte blijft bieden aan leergebied- en vakspecifieke uitwerkingen en toepassingen van vaardigheden in relatie tot dito inhouden

Voor de onderhavige exercitie betekent dat mogelijk, dat de denk, werk en handelwijzen van MM en BU die heel dicht bij elkaar liggen (zie hierboven, 2.2) *sowieso* op een bovengeordend niveau zullen worden geclusterd (als ‘kritisch denken’, bijvoorbeeld). Dat zal voor de inhoud en de praktische betekenis van de bedoelde vaardigheden geen gevolgen hebben, maar mogelijk wel voor hun naamgeving en hun begrippenapparaat op het niveau van het gehele curriculum, inclusief het leergebied.

2.4 Verdere stappen?

In de bovenstaande drie paragrafen staat door de tekst heen een flink aantal procesvoorstellen. Die zijn het waard om stuk voor stuk goed doorgesproken en eventueel ook zorgvuldig uitgewerkt te worden. Daar is in de periode tot november, mogelijk ook daarna, nog ruim (post-corona?)-tijd voor..

Drie zaken lijken voor enig vervolg voor de denk- en werkwijzen nu van algemeen belang, te weten:

- 1) De plek van / relaties tussen leergebied-brede en vakspecifieke vaardigheden
- 2) De relatie tot de werk- en handelwijzen van het leergebied BU
- 3) Denken in betekenis

Ad 1) Zoals hierboven uiteengezet, zijn de MM-werkwijzen op een zeer algemeen niveau geformuleerd. De verwachting is, dat zij in het vervolgtraject op eenzelfde, mogelijk zelfs een hoger abstractieniveau geformuleerd zullen worden ('onderzoeken' als een algemene procedurele vaardigheid). Daar zijn goede redenen voor, maar daarmee is de vraag naar vaardigheden die meer vakspecifiek zijn of lijken niet geadresseerd of beantwoord. Mede omdat ook de kerndoelen niet in termen van vakken, maar in termen van een leergebied zullen worden uitgewerkt lijken er twee varianten (met eventuele tussenvarianten) denkbaar, te weten:

1. Het lezen van kaarten, grafieken, enz. en bronkritiek blijven (impliciet) deel van informatieverwerkings- en/of communicatieve vaardigheden. Het is aan 'het veld' om dat te vertalen naar adequate vakvaardigheden
2. Het lezen van kaarten [...] wordt expliciet onderdeel van een leergebiedspecifieke invulling van informatieverwerkings- en/of communicatieve vaardigheden. Zij worden en blijven daarmee beschikbaar voor gebruik in het *hele* leergebied en in *alle* vak-contexten

Ad 2) Zoals hierboven uiteengezet zijn enkele van de MM-denkwijzen sterk verwant met wat bij Burgerschap aan 'denk- en handelwijzen' ontwikkeld is. Afhankelijk van de nadruk die je wilt leggen op hetzij de scheidslijn tussen, hetzij de samenhang met Burgerschap, zijn ook hier twee (ideaaltypische) denkrichtingen:

1. Scherper definiëren van 'gelijkende' denk- en werkwijzen met nadruk op de eigenheid van elk van beide leergebieden
2. In samenhang doorontwikkelen (of zelfs verkavelen) van familieverwante vaardigheden in een samenhangende set.

Ad 3) In de context van geschiedenis en filosofie (alsmede erfgoed, kunst, literatuur en LEVO) komt geregeld de betekenis van / de waardering voor begrippen, objecten, verschijnselen, verhalen (enz.) ter tafel. In de gamma-vakken is of lijkt dat minder vanzelfsprekend, hoewel bijvoorbeeld bij algemene economie nadrukkelijk meer ruimte komt voor ethische en psychologische bespiegelingen.

In aansluiting op de algemene tendens richting verdieping en bespiegeling zoals die zich aftekent in álle voorstellen i.h.k.v. curriculum.nu en in aansluiting op de voorstellen van het OT MM verdient het aanbeveling dit 'denken in betekenis' nader te onderzoeken en uit te werken

- 1) Als zelfstandige denk- en werkwijze voor het leergebied, desgewenst met voorbeelduitwerkingen per vak
- 2) Als sub-set van het denken in perspectieven / denken vanuit ander en zelf, al dan niet in samenwerking met de desbetreffende empathische / ethisch-morele denkwijzen van BU.

3. Verkenning relatie M&M en Burgerschap

Introductie

Voor de verkenning van de relatie van Mens & Maatschappij (M&M) met Burgerschap (BU) is een kleine werkgroep ingesteld, met Annette van der Laan (specialist BU), Marc den Elzen (specialist M&M vo) en Matthijs Dribergen (specialist M&M po, tevens projectleider) van SLO.

De centrale vraag bij dit deelproject is als volgt geformuleerd in het projectplan: *hoe verhouden de voorstellen van het leergebieden M&M zich tot Burgerschap (concepten, inhouden, doelen), en op welke manieren kunnen de voorstellen van M&M in het beoogde vervolgtraject voor de kerndoelen po en vo onderbouw zodanig met Burgerschap in verband worden gebracht dat de samenhang maximaal, de overladenheid minimaal is, en elk van beide toch eigen doelen en een eigen karakter kunnen behouden?*

In het projectplan voor dit deelproject stond een beperkt aantal interviews en veldraadplegingen of focusgroepen als onderzoeksmethode opgenomen. De interviews hebben wij voorbereid door bestudering van de producten van de ontwikkelteams (OT's) van M&M en Burgerschap (Voorstellen en Toelichtingen), de positionpapers van de vakverenigingen en aanvullende literatuur. Deze voorbereiding leverde thema's op, die wij verwerkt hebben in de interviewvragen. Ieder interview dat wordt afgenomen, wordt voorbereid en na afname verwerkt en geanalyseerd. Informatie wordt daarna thematisch geordend en aanvullende informatie wordt apart geregistreerd. Op dit moment (22 juni 2020) zijn nog niet alle interviews afgenomen, zodat deze notitie de stand van zaken op dit moment weergeeft. Ook de veldraadpleging en focusgroep zullen nog plaatsvinden.

Interviews zijn en worden afgenomen met medewerkers van SLO (experts van beide leergebieden of aanpalende leergebieden zoals bijvoorbeeld Mens & Natuur), OT-leden en externe vakexperts uit de netwerken van SLO, de vakverenigingen of relaties die uit stakeholderanalyses naar voren kwamen. Vanwege de afbakening van het onderzoek in deze tussenfase hebben wij vooral experts uitgenodigd die goed ingevoerd zijn in de voorstellen van beide OT's, die expertise hebben in het po of de onderbouw vo, expertise vanuit een specifiek vakgebied inbrengen en/of die goed in staat zijn het geheel van de leergebieden te overzien.

Naast deze interviews wordt aan experts van de vakverenigingen gevraagd mee te denken in een veldraadpleging op 30 juni. Ook is een aantal experts gevraagd mee te kijken naar het geheel van de bevindingen vanuit een specifiek perspectief in een focusgroep.

Omwille van de beperking in tijd en middelen, hebben we keuzes gemaakt in welke experts wij in deze fase willen bevragen, en welke experts en thema's wij als aanbeveling meegeven aan het OT in de vervolgfase.

Thema's waar het om draait in de verkenning relatie M&M – BU

Hieronder volgt een uiteenrafeling van thema's die de relatie van M&M en BU betreffen. De thema's lijken zoals nu gepresenteerd los te staan, maar in werkelijkheid hangen zij sterk met elkaar samen. Het gaat om: Positionering M&M en BU; Houdingen of attitudes in het curriculum; Vaardigheden in M&M en BU; Mondiale thema's; Sectoren, leerlingen, leraren en vervolgonderwijs. Ook in de interviews liepen deze thema's sterk in elkaar over.

Positionering M&M en BU

Op basis van bestudering van de Voorstellen van beide OT's hebben wij een inventarisatie van overeenkomsten en verschillen tussen beide leergebieden opgesteld en besproken met curriculumexperts van SLO. Hoewel met inhoudelijk verschillende accenten, bestaat er grote overlap tussen verschillende Grote Opdrachten van de beide OT's. Experts noemen Macht en gezag, Diversiteit en Identiteit. Drie mondiale of maatschappelijke thema's zijn hetzelfde: Duurzaamheid, Globalisering en Technologie – bij BU Technologisch Burgerschap. Ook is er overlap tussen de denk- en werkwijzen van M&M en de denk- en handelwijzen van BU. Tegelijkertijd beschrijft het Voorstel van het OT Burgerschap het eigen karakter van het leergebied, met eigen kennisinhouden en vaardigheden. Experts benoemen de kernen Democratie en Diversiteit, met de bijbehorende denk- en handelwijzen.

De voorstellen van het OT Burgerschap moeten nog doorvertaald worden naar een positionering van BU – en ook Digitale Geletterdheid, als twee nieuwe leergebieden – in het nieuwe landelijk curriculum. Scholen hebben ook nu al de opdracht zelf in hun schoolcurriculum een plek in te ruimen voor BU.

Experts dragen daarvoor verschillende ideeën aan. Een belangrijke overeenkomst is daarin dat BU als leergebied voldoende ruimte krijgt om de eigen kennisinhouden en vaardigheden goed te verankeren in het onderwijs (verticale benadering) en tegelijkertijd onderdeel zal moeten worden van de hele schoolcultuur, zodat alle leraren in alle sectoren en vakken werken zich verantwoordelijk gaan voelen voor burgerschapsonderwijs (horizontale benadering). Sommige experts schetsen hierbij een ontwikkelperspectief: eerst zal BU als een zelfstandig leergebied gepositioneerd moeten worden, pas in een latere fase kunnen de kennisinhouden en vaardigheden van BU met een beredeneerde verkaveling ondergebracht worden in de verschillende leergebieden van het curriculum.

Omdat dit onderzoek in het kader van de Tussenfase M&M zich beperkt tot het beschrijven van de relatie tussen M&M en BU vanuit M&M, ontbreekt ons de ruimte om uitgebreid in te gaan op de positionering van BU op dit moment. Uit de interviews met experts komt naar voren dat de positionering en verankering van BU momenteel veel te wensen over laat. Het voorstel van het OT en

de Herzene wet op het burgerschapsonderwijs willen de vrijblijvende en versnipperde status van BU tegengaan.

Over hoe de leergebieden M&M en Burgerschap zich in het nieuwe curriculum tot elkaar zouden kunnen verhouden, bestaan verschillende visies. Enerzijds een M&M-leergebiedgerichte benadering waarin BU door middel van houdingen een aanvulling biedt op M&M-vakinhouden. Anderzijds een benadering van BU als een zelfstandig leergebied waarin de inhouden van de M&M-vakken contexten zijn waarbinnen leerlingen werken aan burgerschapsvorming. Theoretisch is ook nog de mogelijkheid dat BU als zelfstandig leergebied in een vak vertaald wordt, waarin geen gebruik gemaakt wordt van mogelijke samenhang met andere leergebieden, waaronder M&M.

Tussen deze uitersten bevinden zich opvattingen van allerlei experts, die soms meer neigen naar de ene, dan wel de andere zijde van het spectrum, of een middenpositie innemen. Zonder voorbij te gaan aan de persoonlijke visies van experts, leerplanontwikkelaars of (vak-)docenten, moet er helderheid komen over de manier waarop Burgerschap straks een plaats krijgt in het landelijk curriculum voor het gehele funderend onderwijs en wat dat betekent voor de relatie met M&M. Als hierover meer duidelijkheid is, is het ook makkelijker om te bepalen hoe de wederzijdse relatie van M&M en Burgerschap vorm kan krijgen in het te ontwikkelen curriculum.

Voorstel: Voorafgaand aan het vervolgtraject van curriculumontwikkeling een heldere positiebepaling opstellen hoe de beide leergebieden zich tot elkaar verhouden, en hoe dat door middel van een heldere werkopdracht aan het nieuwe OT meegegeven zal worden.

Houdingen of attitudes in het curriculum

Attitudes of houdingen van leerlingen t.o.v. maatschappelijke vraagstukken spelen een belangrijke rol in dit onderzoek. In het leergebied M&M spelen beschrijving en analyse van deze vraagstukken een belangrijke rol. Het OT benoemt ook expliciet dat mensen heel uiteenlopende standpunten over deze vraagstukken kunnen hebben evenals de eigen rol en betrokkenheid van leerlingen bij deze thema's. Hierin speelt de attitude van leerlingen t.o.v. vraagstukken uit het leergebied M&M dus een rol. Denkwijzen als Denken vanuit de ander en jezelf, Denken in meerdere perspectieven en Denken in betekenis bieden hiervan een operationalisering.

Burgerschap zet een stap verder, door de communicatie over deze rol en standpuntbepaling expliciet te maken. Daarbij komt niet alleen de bepaling van de leerling ten opzichte van het maatschappelijke verschijnsel in beeld, maar ook de verhouding van dat standpunt ten opzichte van de standpunten van anderen. Ook gaat Burgerschap verder door het eigen handelen van leerlingen te expliciteren: het gaat niet alleen om een standpuntbepaling en communicatie daarover, ook wordt de leerling uitgenodigd verantwoordelijkheid te nemen. Burgerschap formuleert daarin twee kernen: democratie en diversiteit, die beiden bestaan uit een kenniscomponent (zoals over de democratische

rechtstaat of de multiculturele samenleving) en een handelingsperspectief (zoals participatie of overleg en conflicthantering).

De vraag naar een duiding van en onderscheid tussen de leergebieden M&M en BU, kan tot het gevaar leiden dat er van beide leergebieden karikaturen ontstaan. Zo zou M&M het puur bij kennis en analyse van maatschappelijke vraagstukken houden en zou Burgerschap alleen gaan om hoe individuen zich verhouden tot en zich moreel ontwikkelen ten aanzien van maatschappelijke vraagstukken.

Tegelijkertijd is er rondom die houdingen veel onduidelijkheid. De politieke lijn is dat houdingen niet in het curriculum thuishoren omdat deze de vrijheid van onderwijs en van het individu raken. De school als oefenplaats is dan de ruimte waarin leerlingen gestimuleerd worden om hun eigen attitudes kritisch te beschouwen en mogelijk ook te ontwikkelen. Ook leerplankundig wordt deze lijn gevolgd. Het is echter de vraag of dit, met de huidige voorstellen van M&M en BU, een lijn is die vol te houden is, omdat in beide leergebieden attitudes een rol spelen. Zonder voor te schrijven wat een leerling moet vinden van een bepaald maatschappelijk verschijnsel, is het wel mogelijk om te beschrijven dat leerlingen zich ontwikkelen in het positiebepalen ten opzichte van thema's. Goed zicht op persoonsvorming (waaronder de sociaal-emotionele ontwikkeling) van leerlingen en een goede inbedding daarvan in het curriculum kan de ontwikkeling van attitudes op een natuurlijke manier ondersteunen.

Voorstel: Zonder voor te schrijven wat de attitude van leerlingen moet zijn ten aanzien van uiteenlopende maatschappelijke vraagstukken, zouden M&M en BU gezamenlijk op moeten trekken om naast kennis over, ook betrokkenheid bij, handelen naar en verantwoordelijkheid nemen voor allerlei maatschappelijke vraagstukken vorm te geven, zeker als hierin aansluiting gezocht wordt bij persoonsvorming van leerlingen.

Vaardigheden in M&M en BU

Een uitgebreide behandeling van de vaardigheden van het leergebied vindt elders in dit document plaats. Dit is echter een belangrijk gesprekstema in de interviews, vandaar dat wij enige bevindingen delen. Ook hier hebben experts uiteenlopende visies op. Waar de een de overeenkomsten tussen de vaardigheden binnen de beide leergebieden benadrukt, met weliswaar ruimte voor enkele leergebiedspecifieke denk- werk- of handelwijzen, benadrukt de ander de verschillen tussen de vaardigheden van de beide leergebieden. Hierachter gaat een verschil in inzicht over de plaats van houdingen binnen de leergebieden schuil. Als je M&M vooral benadert als een leergebied waarin de maatschappij in ruimte en tijd vanuit diverse perspectieven beschreven wordt, dan helpen de denk- en werkwijzen van het leergebied vooral om deze vraagstukken te analyseren en beschrijven. Als je M&M vooral ziet als contexten die uitnodigen tot positiebepaling over vormen

van gefundeerde standpunten en inzichten en het uitnodigen tot participatie, dan heb je daarvoor vooral de denk- en handelwijzen van BU nodig. Als je M&M en BU vanuit inhoudelijke samenhang benadert, is het belangrijk om de denk- en werkwijzen van M&M te verrijken met de handelingsperspectieven van BU.

Voorstel: Zonder vooruit te lopen op de beschrijving en weging van de vaardigheden-discussie die elders verder uitgediept wordt, een heldere beschrijving opstellen voor de vaardigheden van beide leergebieden, waar mogelijk elkaar aanvullend en versterkend en zonder overlap.

Mondiale thema's

Mondiale of maatschappelijke thema's zijn contexten waarin inhouden en vaardigheden van de verschillende vakken binnen het leergebied bij elkaar komen aan de hand van een actueel vraagstuk. Burgerschap en M&M behandelen beiden de thema's Duurzaamheid, Technologie en Globalisering. M&M heeft daarnaast nog het thema Ongelijkheid, i.p.v. Gezondheid. M&M besteed bij de GO Welzijn wel aandacht aan het thema gezondheid.

Over deze thema's lopen de meningen van experts uiteen. Sommigen neigen ertoe ze buiten de kern van het curriculum te willen houden, omdat ze een voorbeeldmatige uitwerking zouden kunnen zijn hoe M&M en BU elkaar kunnen versterken. Het is meer illustratief hoe bijvoorbeeld thematisch onderwijs eruit zou kunnen zien en zou dus niet voorgeschreven moeten worden in een nationaal curriculum. Anderen vinden dat hier de kern van het onderwijs geraakt wordt, namelijk dat leerlingen grip krijgen op actuele maatschappelijke ontwikkelingen. Met relevante kennis en vaardigheden ontwikkelen zij standpunten en handelingsperspectief ten opzichte van maatschappelijke vraagstukken. Experts verschillen overigens van mening of het dan om deze mondiale thema's moet gaan of andere (een expert stelde voor Burgerschap als een maatschappelijk vraagstuk te behandelen).

Een opvallende opbrengst uit de interviews tot nog toe is dat er redelijke overeenstemming bestaat over de ongelijksoortigheid van deze vraagstukken, waarbij Duurzaamheid aangewezen wordt als hét vraagstuk waarin de bijdrage van BU heel duidelijk zichtbaar en essentieel is. De inhouden van dit vraagstuk worden vanuit meerdere leergebieden aangeleverd (Mens & Natuur, Mens & Maatschappij, Digitale Geletterdheid en Burgerschap) maar de manier waarop dit in het onderwijs vormgegeven wordt is heel sterk in een burgerschapsperspectief. Namelijk dat de school een oefenplaats is, waarin leraren en leerlingen gezamenlijk kennis en standpunten aangereikt krijgen en tegelijkertijd leren in de praktijk hiernaar te handelen.

De twee andere overeenkomstige vraagstukken, Technologie en Globalisering, lijken op het eerste gezicht minder geschikt om als een oefenplaats te dienen waarin kennis en vaardigheden uit de

verschillende leergebieden geïntegreerd en in de praktijk gebracht worden. Toch worden daar vragen bij gesteld. Een expert draagt aan dat Technologie een thema is waarin veel inhoud vanuit verschillende leergebieden uiterst relevante vragen opwerpen rondom privacy, de maatschappelijke positie van tech-bedrijven, big data etc. en dat BU een belangrijke bijdrage aan de bezinning hierover kan leveren.

Voorstel: Voorafgaand aan het vervolgtraject van curriculumontwikkeling werken aan een heldere positiebepaling over de status van de mondiale thema's bij beide leergebieden en dat helder verwoorden in de werkopdracht aan de nieuwe OT's.

Als mondiale thema's een centrale plek krijgen in de vervolgfase, expliciet aandacht besteden aan het thema Duurzaamheid, als context waarin de bijdrage van beide leergebieden (M&M en BU) heel natuurlijk op elkaar aansluit en zichtbaar wordt, in samenspraak natuurlijk met de leergebied M&N en Digitale Geletterdheid. Positionering van de andere maatschappelijke vraagstukken op een meer gelijk niveau als Duurzaamheid biedt kansen tot vernieuwing binnen het curriculum, als daarin leergebiedoverstijgende inhoud en vaardigheden een plaats zullen krijgen.

Sectoren, leerlingen, leraren en vervolgonderwijs

Dit thema verdient verder onderzoek en nadere doordenking. Naast de interviews die nog gepland staan, is de input van de veldraadpleging met de vakvereniging van groot belang. Wat hieronder volgt, zijn wat eerste opmerkingen en aanbevelingen per sector, door experts genoemd. We nemen hierin vooral die opmerkingen mee die direct verband houden met de doelstelling van dit deelonderzoek. De algemene opmerkingen over de indeling van BU in het funderend onderwijs betreffen vanzelfsprekend ook de M&M-vakken, maar ligt als taak op het terrein van het leergebied BU. We beperken ons, in het kader van de opdracht aanbevelingen te doen voor de ontwikkeling van doelen voor po en onderbouw vo tot deze twee sectoren.

PO

In het po heeft M&M nog geen duidelijk herkenbaar gezicht. Daar is het M&M-onderwijs samen met Mens & Natuur het domein Oriëntatie op jezelf en de wereld, of liever gezegd wereldoriëntatie. Zonder op de dreigende versnippering door de opdeling in twee leergebieden in te gaan, biedt wereldoriëntatie een divers en rijk domein waarin allerlei aspecten uit de voorstellen van BU een vanzelfsprekende plaats zouden kunnen krijgen. Tot op heden heeft dit echter niet geleid tot een goede en structurele inbedding van BU in het po, getuige de onderzoeken van de afgelopen jaren. Daarom is het van belang dat helder wordt welke inhoud van BU eigenstandig aangeboden moeten worden en welke inhoud een logische 'landingsplaats' hebben in het wereldoriëntatie-

onderwijs. In opleiding en nascholing moeten leraren ruimschoots getraind worden om waar mogelijk en wenselijk integratie van burgerschapsdoelen in wereldoriëntatie te bewerkstelligen.

VO-OB

In de onderbouw vmbo is M&M als leergebied herkenbaar aanwezig. Of scholen nu aandacht besteden aan de afzonderlijke vakken of geïntegreerd in een leergebied, alle leerlingen komen met de vakinhouden van aardrijkskunde en geschiedenis in aanraking en op een deel van de scholen ook het vak economie. In de onderbouw havo/vwo van het voortgezet onderwijs is vooral de traditionele vakkenstructuur van de M&M-vakken aanwezig. Ook hier komen alle leerlingen in aanraking met geschiedenis, aardrijkskunde en economie.

Door de vaak sterk vakgerichte benadering verdwijnen burgerschapsdoelen uit beeld. Leerlingen bouwen daardoor versnipperd kennis op van het leergebied M&M en de inhouden die kenmerkend zijn voor BU. Daarnaast ontwikkelen de leerlingen per vakgebied vakvaardigheden, maar ook algemene vaardigheden. Samenhang en samenwerking tussen de M&M-vakken ontbreekt vaak, laat staan samenhang met BU. Op organisatorisch niveau speelt daar de scherpe knip tussen de onderbouw en bovenbouw doorheen. Ook hier ontbreekt dus een helder zicht op logische 'landingsplaatsen' voor doelen van het leergebied BU binnen M&M. Experts bevelen aan goede afspraken te maken over inhouden en vaardigheden van de M&M-vakken en zoveel mogelijk helderheid over aansluitingsmogelijkheden voor BU. Enkele experts bevelen aan om het vak Maatschappijleer ook in de onderbouw vo te positioneren, met naast helder omschreven doelen voor het vak, ook een duidelijk omschreven burgerschapsopdracht.

Bovenbouw en vervolgonderwijs

Aanbevelingen over de bovenbouw vo en het vervolgonderwijs gaan verder dan de opdracht voor dit deelproject. Wel benoemen verschillende experts dat heldere leerlijnen en positionering van M&M-vakken en vaardigheden, waar mogelijk in samenhang met BU, doorstroom en aansluiting bevorderen. Bij het koppelen van doelen van M&M en BU is het van belang om rekening te houden met de situatie dat geen enkel vak uit het leergebied M&M, behalve het vak Maatschappijleer, voor alle leerlingen van de bovenbouw vo verplicht is – het is immers afhankelijk van de keuze van de leerling en de vraag of het vak überhaupt op de school wordt aangeboden.

Algemeen voorstel: Helderheid scheppen over 'landingsplaatsen' voor burgerschapsdoelen in het leergebied M&M in de verschillende sectoren, ook wat betreft de bovenbouw vo, en verregaande afstemming op gebied van leergebiedoverstijgende denk- en werkwijzen, waarin M&M en BU samenhang en overlap ervaren.

Mens & Maatschappij

125 leraren en 18 schoolleiders hebben voor negen leergebieden de benodigde kennis en vaardigheden (bouwstenen) in kaart gebracht. De bouwstenen dienen als basis voor de herziening van de kerndoelen. Hieronder vindt u een overzicht van het leergebied Mens & Maatschappij. Ga voor meer informatie naar www.curriculum.nu/mens-maatschappij.

Primair onderwijs

Onderbouw voortgezet onderwijs

3 Welvaart, schaarste en verdeling

3.1	Keuzegedrag	Leerlingen leren over economische keuzes. Ze leren hoe keuzes impulsief of overwogen genomen worden.	Leerlingen leren zelf budgetteren. Ze leren over economische keuzes binnen samenlevingen en de rol van de overheid hierbij. Ze leren hoe keuzes van invloed zijn de omgeving.
3.2	Productie en organisatie	Leerlingen leren over de productie en dienstverlening van overheden, bedrijven en niet-commerciële organisaties. Ze leren over de locatiekeuzen van bedrijven en over vormen van samenwerking.	Leerlingen leren over de rol van de overheid en de werking van de arbeidsmarkt. Ze leren hoe de verdeling van het economisch resultaat wordt beïnvloed. Ze leren grondbeginselen van bedrijfsvoering.

4 Welzijn

4.1	Welzijn	Leerlingen leren over hun eigen welbevinden in relatie tot dat van anderen binnen de groep. Ze leren over welzijn en hoe verschillende samenlevingen aankijken tegen welzijn.	Leerlingen leren over psychologische inzichten, sociale omstandigheden en dilemma's in de samenleving die welzijn en welbevinden beïnvloeden.
-----	----------------	---	---

5 Ethiek

5.1	Waarden en idealen	Leerlingen leren over hun eigen waarden en die van anderen. Ze leren over de invloed van ideaalbeelden op de samenleving. En over verschillen tussen idealen en de werkelijkheid.	Leerlingen leren over waarden en idealen; hoe deze zijn ontstaan en herkenbaar zijn in de samenleving. Ze leren dat idealen en werkelijkheid uiteen kunnen lopen en over ethische dilemma's.
-----	---------------------------	---	--

6 Diversiteit

6.1	Mensbeeld en identiteit	Leerlingen leren hoe hun persoonlijke identiteit voortkomt uit de wisselwerking tussen hun individuele en hun sociale identiteit. Ze leren hoe beeldvorming kan leiden tot een opgelegde identiteit.	Leerlingen leren dat identiteiten van personen en groepen (kunnen) veranderen net als de beeldvorming daarover; dat er verschillende mensbeelden zijn en over het verschil tussen lichaam en geest.
6.2	Cultuur	Leerlingen leren dat mensen deel uitmaken van verschillende culturen en levensbeschouwelijke stromingen, die invloed hebben op iemands identiteit en dat culturen niet statisch zijn en (kunnen) veranderen.	Leerlingen leren over verschillende culturen en verschillende uitdrukkingvormen en dat deze onderhevig zijn aan verandering. Culturen en levensbeschouwingen vallen niet samen maar er zijn wel verbanden.

7 Macht en gezag

7.1	Macht en gezag	Leerlingen leren over de democratische rechtsstaat, over vrijheid en gelijkheid en macht en gezag. En ze leren over hoe ze zelf invloed kunnen uitoefenen.	Leerlingen leren over het ontstaan en functioneren van de Nederlandse rechtsstaat en over andere staatsvormen. Zij leren hoe zij zelf invloed uit kunnen oefenen.
7.2	Samenwerking en conflict	Leerlingen leren hoe verschillende doelen of belangen kunnen leiden tot conflicten en tot samenwerking. Ze leren over internationale conflicten en internationale samenwerking.	Leerlingen leren over achterliggende motieven bij conflicten en samenwerkingsvormen. Ze leren over de langetermijngevolgen van deze conflicten.

Bijlage 2 Denk- en Werkwijzen Mens en Maatschappij

Denken In continuïteit en verandering	Leerlingen leren het verschil tussen verandering en continuïteit en leren beschrijven wat verandert en wat hetzelfde blijft.
Vanuit meerdere perspectieven	Door verschijnselen, ontwikkelingen en/of vraagstukken vanuit meerdere perspectieven (sociale-, culturele- politieke-, economische-, historische- en geografische- en in voorkomende gevallen ook religieuze en filosofische) te bekijken, leer je deze beter te begrijpen en wordt ook duidelijk hoe complex en veelzijdig de werkelijkheid kan zijn.
Vanuit de ander en jezelf	Individueen en groepen verschillen in hoe zij verschijnselen, ontwikkelingen, situaties en/of vraagstukken bekijken en beoordelen. De verschillen kunnen voortkomen uit levensbeschouwelijke overtuiging, culturele achtergrond, politieke- of persoonlijke opvattingen of persoonlijke omstandigheden. Het oordeel van mensen hangt ook samen met de historische context waarin, de geografische plaats waarop of de sociale positie waarin zij zich bevinden (<i>standplaatsgebondenheid</i>). Wanneer je probeert te begrijpen hoe 'de ander' kijkt en denkt, krijg je een completer en veelzijdiger beeld.
In overeenkomsten en verschillen	Mensen gebruiken overeenkomsten en verschillen om de wereld te ordenen, bijvoorbeeld overeenkomsten en verschillen tussen (groepen) mensen, bedrijven, gebieden of tijden. Binnen het leergebied leren leerlingen hoe ze perioden kunnen vergelijken: sommige zaken veranderen maar niet alles verandert (continuïteit en verandering). Daarnaast leren leerlingen hoe ze gebieden kunnen vergelijken, waarbij schaalniveau een belangrijke rol speelt. Kijken naar overeenkomsten en verschillen roept vragen op zoals waarom of waardoor ze er zijn.
In oorzaken en gevolgen	Verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken hebben veelal meerdere oorzaken en kunnen meerdere gevolgen hebben. Binnen het leergebied Mens & Maatschappij gaat het zelden om eenduidige of noodzakelijke verbanden ('als dit, dan altijd dat'). Ook toeval, omstandigheden en de motieven van individuen en organisaties spelen een rol en hebben bedoelde en onbedoelde gevolgen. Wanneer we onderscheid maken in een korte- en lange termijn, of kijken op een ander schaalniveau, komen andere oorzaken en gevolgen in beeld.
Vanuit actoren en structuren	We kennen de geschreven en ongeschreven regels die in onze omgeving gelden en staan er niet bij stil hoe onze sociale omgeving van grote invloed is op ons gedrag. Verschillende actoren zoals vrienden, burens, medeleerlingen, organisaties, instituties, partijen zorgen ervoor dat we dingen doen of laten. De onderlinge verhoudingen en relaties van deze actoren vormen de structuren in onze samenleving. Uiteindelijk zorgt een goed inzicht in de verschillende belangen ervoor dat een leerling een afgewogen standpunt kan bepalen over maatschappelijke kwesties.

In betekenis	Mensen en maatschappijen kennen betekenissen toe aan situaties, gebeurtenissen en ontwikkelingen. Betekenissen worden gevormd in een sociale context, meestal in gesprekken. Ze komen voort uit ideeën die we hebben en hebben relaties met onze levensbeschouwelijke-, culturele achtergrond en gedeelde- of persoonlijke ervaringen. Leerlingen leren hoe mensen betekenis geven en ze leren dat zij zelf ook betekenis kunnen vormen. Leerlingen leren dat mensen aan dezelfde gebeurtenis, verschillende betekenissen kunnen geven.
--------------	---

Informatie verwerven en verwerken	Informatie verwerven en verwerken is een proces waarbij het nodig is dat leerlingen weten hoe zij op een systematisch, effectieve en efficiënte wijze informatie kunnen zoeken, vinden, waarderen, gebruiken en delen. Ze leren een kritische houding aan om informatie op waarde te kunnen schatten. In elke fase van het onderwijs worden steeds de volgende elementen met betrekking tot het verwerven en verwerken van informatie gekoppeld aan concrete vaardigheden; probleem formuleren, zoekstrategieën toepassen, verwerven en selecteren, verwerken, presenteren en evalueren/beoordelen.
Waarderen, redeneren en argumenteren	Leerlingen leren hoe zij verschijnselen, ontwikkelingen en/of vraagstukken kunnen waarderen op basis van feitelijke informatie en op basis van opvattingen van anderen. Ze leren hoe ze tegenstrijdige informatie en verschillende belangen kunnen afwegen. Leerlingen leren ook hoe je kunt communiceren over deze afweging: hoe je je kunt laten overtuigen door argumenten van anderen en hoe je een standpunt in kunt nemen en anderen kunt overtuigen met goede argumenten.
Onderzoek	Door onderzoek te doen naar historische, geografische, economische, sociale of culturele verschijnselen, leren leerlingen de wereld om hen heen steeds beter te begrijpen. Vanuit verwondering, behoefte of urgentie kunnen onderzoeksvragen ontstaan. Bij onderzoek binnen het leergebied Mens & Maatschappij kunnen de leerlingen steeds de volgende aspecten toepassen (in toenemende mate van complexiteit): een onderzoeksvraag formuleren, een onderzoeksopzet ontwerpen, data verzamelen, conclusies trekken en presenteren. Zij kennen en herkennen de overeenkomsten en verschillen met onderzoek binnen het leergebied Mens & Maatschappij en andere leergebieden.

Bijlage 3 Denk- en handelwijzen Burgerschap

communicatie	Leerlingen leren in communicatieve situaties, zoals in dialoog, debat en discussie, bij te dragen aan een gelijkwaardige uitwisseling van standpunten en inzichten.
Overleg en conflicthantering	Leerlingen leren manieren van overleg en besluitvorming; zij leren manieren om consensus te bevorderen maar leren ook meerstemmigheid en meerduidigheid te accepteren. Zij leren om te gaan met conflicten en deze geweldloos op te lossen.
Handelingsperspectief	Leerlingen verkennen en vergroten hun handelingsperspectief - waar mogelijk ook dat van anderen. Zij leren daarbij de spanning tussen actoren en structuren en de rol van macht te analyseren.
Onderzoek	Leerlingen blijven zich verwonderen en ontwikkelen de vaardigheden om maatschappelijke verschijnselen in termen van waarden, rechten en verantwoordelijkheden te bevragen en te onderzoeken. Zij leren ook de herkomst en de houdbaarheid van de eigen opvattingen te onderzoeken.
Kritisch denken	Leerlingen leren over het belang en het proces van waarheidsvinding. Ze leren dat een mening of aanspraak op waarheid gerechtvaardigd moet worden, dat wil zeggen, beargumenteerd, met feiten onderbouwd, bewezen, getoetst, getest, et cetera.
Affectieve empathie	Leerlingen leren zich in de situatie en de beleving van anderen te verplaatsen en dat te betrekken op hun eigen gevoelens, handelingen en overtuigingen.
Cognitieve empathie	Leerlingen leren het denken van mensen in en vanuit verschillende contexten te begrijpen; leren in ontmoeting daarmee te reflecteren op de eigen positie en het eigen handelen, maar ook op het handelen en de positie van de ander.
Ethisch redeneren	Leerlingen leren ethische dimensies in vraagstukken te herkennen; leren de mogelijke consequenties van keuzes te onderzoeken, te beredeneren en te wegen
Moreel oordelen en handelen	Leerlingen leren belangen, overtuigingen en handelen af te wegen tegen waarden of algemeen geldende principes. Zij leren over mogelijkheden om het eigen handelen hierop af te stemmen en op dat handelen te reflecteren.